

Η ανάλυση της θρησκείας ως συμβολή σε μια κοινωνιολογία της ιδεολογίας

Η έννοια της ιδεολογίας στο έργο των Μαρξ - Ένγκελς είναι πολύπλοκη και πολύσημη. Πράγματι, ανάλογα με τη σκοπιά που θέλουμε να αναδείξουμε, πολιτική, φιλοσοφική ή ιστορική, τα ιδεολογικά φαινόμενα εμφανίζονται διαφορετικά. Αν τα δούμε από πολιτική σκοπιά, θεωρούνται συστήματα αναπαραστάσεων στην υπηρεσία της πολιτικής εξουσίας. Υπό την οπτική αυτή, η ιδεολογία προσδιορίζεται ουσιαστικά ως λειτουργία νομιμοποίησης της εξουσίας κι έτσι εμφανίζεται ως σύνολο αναπαραστάσεων που συνδέεται με την κυριαρχία. Αντιθέτως, αν τα δούμε από φιλοσοφική σκοπιά, θεωρώντας την ιδεολογία σύστημα αναπαραστάσεων που ερμηνεύει με τρόπο παραμορφωτικό και πλάγιο την πραγματικότητα, υπερτερεί η λειτουργία της παρερμηνείας, το γεγονός ότι η ιδεολογία αποτελεί ψευδή αναπαράσταση της κοινωνικής πραγματικότητας. Αν, τέλος, τα δούμε από μια ιστορική άποψη, τότε η ιδεολογία εμφανίζεται ως σύστημα αναπαραστάσεων που υποκινεί τη δράση. Στην περίπτωση αυτή η ιδεολογία προσδιορίζεται από την πρακτική της λειτουργία να δραστηριοποιεί τις ενέργειες. Εξάλλου ο ίδιος ο μαρξισμός, ως επίσημη φιλοσοφία του κομμουνιστικού κινήματος, δείχνει θαυμάσια αυτή την τριπλή λειτουργία της ιδεολογίας: υπήρξε κυρίαρχη ιδεολογία όταν έγινε επίσημη αντίληψη κάποιων κρατών, υπήρξε ιδεολογία παρερμηνείας που οδήγησε τόσο στην κυριαρχία όσο και στη διαμαρτυρία, υπήρξε τέλος εκπληκτικός ιδεολογικός μοχλός για την κινητοποίηση των μαζών στο όνομα ενός καλύτερου μέλλοντος.

Στο έργο του Μαρξ η έννοια της ιδεολογίας προέρχεται από την πολιτική αντιπαράθεση με τον Χέγκελ: προσάπτει στην εγγελιανή αντίληψη της πολιτικής την ιδεολογική κάλυψη του γερμανικού status quo. Ο Μαρξ, δίνοντας θεωρητική

υπόσταση στην έννοια του χριστιανικού κράτους, είδε στην πολιτική φιλοσοφία του Χέγκελ ένα σύνολο αναπαραστάσεων που είχε στόχο να δικαιολογήσει ένα σύστημα κυριαρχίας και να δώσει αξία σε μια συγκεκριμένη εικόνα της πολιτικής. Συνεπώς ο Μαρξ ασκεί κριτική σε μια συγκεκριμένη αντίληψη: στη φιλοσοφία του Χέγκελ ως απολογία του σύγχρονου γραφειοκρατικού κράτους, του κράτους που εκλογίκευσε και νομιμοποίησε ο χριστιανισμός. Χρεώνει στον Χέγκελ ότι μετέτρεψε το είναι σε οφείλειν-να-είναι, ότι γενίκευσε με άνομο τρόπο ιστορικές έννοιες, ότι νομιμοποίησε μια αντίληψη αιωνιότητας σε εμπειρική κατάσταση. Ο Μαρξ επιτίθεται έντονα στην έννοια του χριστιανικού κράτους, έτσι όπως το αντιλαμβάνεται στην Πρωσία της εποχής του. «Στο γερμανοχριστιανικό κράτος η εξουσία της θρησκείας είναι η θρησκεία της εξουσίας», γράφει στο έργο του *Το εβραϊκό ζήτημα* (1844)¹³. Το θρησκευτικό κράτος είναι ένα κράτος ατελές που εκδηλώνει «πολιτική διάθεση απέναντι στην εκκλησία και θρησκευτική διάθεση απέναντι στην πολιτική» (QJ, 85), όπως αναφέρει πολύ σωστά. Παρότι για τον Μαρξ «η χειραφέτηση του κράτους από την εκκλησία δεν σημαίνει χειραφέτηση του πραγματικού ανθρώπου από τη θρησκεία» (QJ, 95) –και για τον ίδιο, αυτός είναι ο μόνος τρόπος να χειραφετηθεί πολιτικά ο εβραίος, ο χριστιανός, ο οποιοσδήποτε πιστός– εξακολουθεί να υποστηρίζει τη «χειραφέτηση του κράτους από τον ιουδαϊσμό, το χριστιανισμό, τη θρησκεία γενικά» (QJ, 67), δηλαδή την εκκοσμίκευση: «ο άνθρωπος χειραφετείται πολιτικά από τη θρησκεία αποβάλλοντάς την από το δημόσιο χώρο στον ιδιωτι-

---

13. Karl Marx, *À propos de la question juive (Zur Judenfrage)*, δόγλωση έκδοση με εισαγωγή του François Châtelet, μετάφραση Marianna Simon, Paris, Aubier Montaigne, 1971, σ. 89. Παραθέτουμε το κείμενο αυτό του 1848 ως QJ.

κό» (QJ, 79)¹⁴. Αυτή η εκκοσμίκευση όμως που είναι γι' αυτόν χαρακτηριστικό του δημοκρατικού κράτους δεν του αρκεί, διότι η θρησκεία εξακολουθεί να υφίσταται ως ατομικό φαινόμενο, το οποίο –κατά τη γνώμη του– «διαχωρίζει τον άνθρωπο από τον άνθρωπο», την ατομική ζωή από τη συλλογική ζωή. Στην πραγματικότητα, ο Μαρξ αναπτύσσει κριτική προς το ίδιο το κράτος το οποίο, επειδή δημιουργεί ρήγμα στην κοινωνία των πολιτών και διαχωρίζει τον πολίτη από το άτομο, διατηρεί μια στάση «εξίσου πνευματική με εκείνη του ουρανού σε σχέση με τη γη» (QJ, 75). Με άλλα λόγια, ο Μαρξ βλέπει στο κράτος μια εκκοσμικευμένη επανάληψη της θρησκευτικότητας: «Η θρησκεία είναι ακριβώς η αναγνώριση του ανθρώπου διά της πλαγιάς οδού. Με τη βοήθεια ενός μεσάζοντα. Το κράτος είναι ο μεσάζων ανάμεσα στον άνθρωπο και την ελευθερία του. Όπως ο Χριστός είναι ο μεσάζων στον οποίο ο άνθρωπος φορτώνει το βάρος της θεϊκής του φύσης, *το βάρος όλων των ορίων που η θρησκεία τού επιβάλλει*, έτσι και το κράτος είναι ο μεσάζων στον οποίο μεταφέρει το σύνολο της μη θεϊκής του φύσης, *το σύνολο της ελευθερίας του ως ανθρώπου σε σχέση με τις προκαταλήψεις*» (QJ, 70-71). Από αυτό αντιλαμβάνεται κανείς ότι, παραδόξως, ο Μαρξ εκφράζει βαθιά εκτίμηση για το χριστιανισμό, καθιστώντας τον ουσιώδες στοιχείο της δημοκρατίας: «Η πολιτική δημοκρατία είναι χριστιανική, με την έννοια ότι ο άνθρωπος –όχι μόνον ένας άνθρωπος, αλλά κάθε άνθρωπος– θεωρείται κυρίαρχο, ανώτατο ον· πρόκειται όμως για τον άνθρωπο που εμφανίζεται απαίδευτος, μη κοινωνικός (...), αλλοτριωμένος (...), με μια λέξη πρόκειται για

14. Πρόκειται για την εκκοσμίκευση που ο Μαρξ, χωρίς να χρησιμοποιεί τον όρο, βλέπει να πραγματοποιείται στη Βόρεια Αμερική, όπου «ο συνεχής κατακερματισμός της θρησκείας» «της δίνει ήδη τα εξωτερικά χαρακτηριστικά μιας ατομικής υπόθεσης» (QJ, 79).

τον άνθρωπο που δεν είναι ακόμη εν γένει αληθινό ον» (QJ, 93). Η μαρξιστική αυτή κριτική της «αστικής δημοκρατίας» έχει ιδιαίτερο βάρος διότι χρησιμοποιείται για να αποδείξει τον κρατικό καταναγκασμό στο όνομα της χειραφέτησης του ανθρώπου. Από μια άλλη πλευρά, οι παρατηρήσεις του Μαρξ έχουν το πλεονέκτημα, πέρα από την εκκοσμίκευση του κράτους, να θέτουν το κεντρικό πρόβλημα των σχέσεων ανάμεσα στην πολιτική και τη θρησκεία, σχέσεων που είναι μάλλον βαθύτερες απ' ό,τι συνήθως αντιλαμβανόμαστε (ιδιαίτερα με τις αντιπαραθέσεις για την έννοια του «θεολογικο-πολιτικού», για την «κοσμική θρησκεία» και για την οικουμενική αντίληψη της πολιτικής που αντιπροσωπεύει η ιδέα του πολίτη).

Στη *Γερμανική Ιδεολογία* (1845-1846) οι Μαρξ και Ένγκελς βλέπουν την ιδεολογία ως ανεστραμμένη αναπαράσταση του πραγματικού. Οι δύο συγγραφείς οδηγούνται στην κριτική του κόσμου των αναπαραστάσεων από την αντίληψη που έχουν για τον τρόπο παραγωγής: στη σφαίρα των ιδεών και της συνείδησης η πραγματική βάση της κοινωνικής ζωής συσκοτίζεται, μεταμφιέζεται. Η ανάλυση του εποικοδομήματος σημαίνει ότι το πέπλο με το οποίο οι αναπαραστάσεις καλύπτουν το πραγματικό θα αποσυρθεί και πίσω από την ανεπαρκή γλώσσα τους θα αναδυθεί η διαύγεια της πραγματικότητας που συσκοτίζουν:

«Η παραγωγή των ιδεών, των αναπαραστάσεων και της συνείδησης είναι εξ αρχής άμεσα και βαθύτατα συνδεδεμένη με την υλική δραστηριότητα και τις υλικές συναλλαγές των ανθρώπων, είναι η γλώσσα της πραγματικής ζωής. Οι αναπαραστάσεις, η σκέψη, η διανοητική συναλλαγή των ανθρώπων εμφανίζονται και στην περίπτωση αυτή ως άμεση απόρροια της υλικής τους συμπεριφοράς. Το ίδιο συμβαίνει με την πνευματική παραγωγή ενός λαού, όπως αυτή εμφανίζεται στη γλώσσα της πολιτικής, των νόμων, της ηθικής, της θρησκείας, της μεταφου-

σικής κ.λπ. Οι άνθρωποι είναι αυτοί που παράγουν τις αναπαραστάσεις τους, τις ιδέες τους κ.λπ., οι αληθινοί άνθρωποι όμως, που δραστηριοποιούνται και κατευθύνονται από τις δικές τους παραγωγικές δυνάμεις και τις σχέσεις οι οποίες προκύπτουν από αυτές, συμπεριλαμβανομένων των πλέον ευρύτερων διαστάσεων που οι τελευταίες μπορεί να λάβουν. Η συνείδηση δεν μπορεί ποτέ να είναι κάτι άλλο από το συνειδητό Είναι (das Bewusste Sein), και το Είναι των ανθρώπων συνιστά η πορεία της πραγματικής ζωής. Κι αν στην ιδεολογία οι άνθρωποι και οι σχέσεις τους φαίνονται να στέκονται με το κεφάλι προς τα κάτω όπως σε φωτογραφικό θάλαμο, το φαινόμενο αυτό οφείλεται στην πορεία της ιστορικής τους ζωής, όπως ακριβώς η αναστροφή των αντικειμένων στον αμφιβληστροειδή οφείλεται στην πορεία της φυσικής τους ζωής.

«Σε αντίθεση με τη γερμανική φιλοσοφία που κατεβαίνει από τον ουρανό στη γη, εδώ ανεβαίνουμε από τη γη στον ουρανό. Με άλλα λόγια, δεν εκκινούμε από αυτό που οι άνθρωποι λένε, φαντάζονται, αναπαριστούν, ούτε από αυτό που είναι στα λόγια, τη σκέψη, τη φαντασία και την πρόσληψη του άλλου για να καταλήξουμε κατόπιν στους ανθρώπους με σάρκα και οστά. Όχι, εμείς ξεκινούμε από τους ανθρώπους με την πραγματική τους δραστηριότητα, για να αντιληφθούμε τις αντανακλάσεις και την ιδεολογική απήχηση αυτής της ζωτικής διαδικασίας μέσα από την πραγματική πορεία της ζωής τους (...). Για το λόγο αυτό, η ηθική, η θρησκεία, η μεταφυσική και ό,τι άλλο αποτελεί την ιδεολογία, όπως και οι μορφές συνείδησης που αντιστοιχούν σ' αυτήν, δείχνουν αμέσως την αδυναμία τους να εξελιχθούν. Δεν έχουν ιστορία, δεν έχουν εξέλιξη. Αντιθέτως, οι άνθρωποι είναι αυτοί που, αναπτύσσοντας την υλική τους παραγωγή και τις υλικές τους σχέσεις, αλλάζουν με τη δική τους πραγματικότητα τόσο τη σκέψη τους όσο και τα προϊόντα της σκέψης τους. Δεν είναι η συνείδηση που καθορίζει τη ζωή αλλά η ζωή που καθορίζει τη συνείδηση» (SR, σ. 73-75).

Η αντιδραστική φύση αυτού του κείμενου εναντίον της ιδεαλιστικής παράδοσης της γερμανικής φιλοσοφίας οδηγεί

τους Μαρξ και Ένγκελς σε μια ριζοσπαστική κριτική του κόσμου των ιδεών, αφού αρνούνται κάθε μορφή αυτονομίας του. Επισημαίνουμε ιδιαίτερα ότι αρνούνται μια ξεχωριστή ιστορία των θρησκειών, ωσάν η εξέλιξη και οι μετασχηματισμοί τους να καθορίζονται μόνο από τις τεχνικοοικονομικές αλλαγές. Σε αυτήν τη ριζοσπαστική εκδοχή της κριτικής του κόσμου των ιδεών θα στηριχθεί η θεωρία της αντανάκλασης, η οποία αντιλαμβάνεται τις αναπαραστάσεις και τις αντιλήψεις του ανθρώπου και του κόσμου ως απλές αντανάκλασεις της κοινωνικοοικονομικής βάσης.

Σε ιστορικά κείμενα όμως οι Μαρξ και Ένγκελς εκφράζουν μια πιο διαλεκτική προσέγγιση των ιδεολογικών φαινομένων και ιδιαίτερα της θρησκείας. Έτσι, το 1852, στη μελέτη του για τη *18η Μπρουνμπίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη* (το πραξικόπημα της 2ας Δεκεμβρίου με το οποίο ο Λουδοβίκος Βοναπάρτης άδραξε την εξουσία), ο Μαρξ αναρωτιέται «πώς ένα έθνος 36 εκατομμυρίων ατόμων» πιάστηκε στον ύπνο «από τρεις χυδαίους λωποδύτες» και οδηγήθηκε χωρίς αντίσταση στην αιχμαλωσία¹⁵. Ο Μαρξ αναγνωρίζει πλήρως την επιρροή ενός ιδεαλιστικού παράγοντα, όπως η παράδοση, στους πολιτικούς αγώνες, οι οποίοι στην πραγματικότητα δεν είναι γι' αυτόν τίποτε άλλο από ταξική πάλη. «Η παράδοση όλων των νεκρών βαραίνει τον εγκέφαλο των ζωντανών», αναφέρει ο Μαρξ στην αρχή της *18ης Μπρουνμπίρ*. Είναι μεγάλη δύναμη επιβράδυνσης, η *vis inertiae* της ιστορίας, λέει ο Ένγκελς. Σε αυτήν οφείλεται κατά ένα μέρος η καθυστέρηση της ανάπτυξης των ιδεών σε σχέση με τις μεταρρυθμίσεις της οικονομικής βάσης, λειτουργεί επίσης σε μεγάλο βαθμό ως τροχοπέδη για την ίδια την οικονομική ανάπτυξη. Την ίδια ιδέα αναπτύσσει ο Ένγκελς, μερικά χρό-

15. Karl Marx, *Oeuvres*, τόμ. IV, Politique I, συλλ. La Pléiade, παρουσίαση - σχόλια Maximilien Rubel, Paris, Gallimard, 1994, σ. 442.

να αργότερα, σε ένα γράμμα του προς τον Joseph Bloch: «Οι ίδιοι δημιουργούμε την ιστορία μας, με προϋποθέσεις όμως και συνθήκες συγκεκριμένες εξασχής. Μεταξύ αυτών οι οικονομικές συνθήκες εμφανίζονται ως καθοριστικές. Οι πολιτικές συνθήκες κ.λπ., όμως, ακόμη και η παράδοση που στοιχειώνει τον εγκέφαλο των ανθρώπων, παίζουν επίσης ρόλο, αν και όχι τόσο καθοριστικό» (*Γράμμα στον Ιωσήφ Μπλοχ*, 1890, SR, 269). Έτσι προκύπτει μια περισσότερο διαλεκτική αντίληψη των σχέσεων μεταξύ ιδεολογίας και υποδομής, όπως μαρτυρούν οι επεξηγήσεις που δίνει ο Ένγκελς στο ίδιο γράμμα:

«Σύμφωνα με την υλιστική θεώρηση της ιστορίας, ο καθοριστικός παράγοντας είναι σε τελική ανάλυση η παραγωγή και η αναπαραγωγή της πραγματικής ζωής. Ούτε ο Μαρξ ούτε εγώ υποστηρίζαμε ποτέ κάτι περισσότερο. Αν, στη συνέχεια, κάποιος διαστρεβλώσει αυτή την πρόταση ώστε να σημαίνει ότι ο οικονομικός παράγοντας είναι ο μόνος αποφασιστικός, τότε τη μετατρέπει σε φράση άδεια, αφηρημένη, παράλογη. Η οικονομική κατάσταση είναι η βάση, αλλά τα διάφορα στοιχεία του εποικοδομήματος – οι πολιτικές μορφές της ταξικής πάλης και τα αποτελέσματά της, οι θεσμοί που δημιουργεί η τάξη που κερδίζει, κ.λπ., οι νομικές μορφές αλλά και οι αντανακλάσεις όλων αυτών των αγώνων στο μυαλό των συμμετεχόντων, πολιτικές θεωρίες, νομικές, φιλοσοφικές, θρησκευτικές αντιλήψεις και η μετέπειτα εξέλιξη τους σε δογματικά συστήματα – επίσης επενεργούν στην πορεία των ιστορικών αγώνων. Σε πολλές μάλιστα περιπτώσεις καθορίζουν με τρόπο κυρίαρχο τη μορφή. Υπάρχει δράση και αντίδραση όλων αυτών των παραγόντων, εν μέσω των οποίων η οικονομική δράση καταφέρει να ανοίξει δρόμο ως αναγκαιότητα μέσα από το ατελείωτο πλήθος των ευκαιριών (...)» (SR, 268-269).

Η ανάλυση της θρησκείας σε μια μακροκοινωνιολογική προσέγγιση

Ένα σημαντικό χαρακτηριστικό της μαρξιστικής άποψης είναι η προτεραιότητα που δίνει στο μακροκοινωνιολογικό πλαίσιο της ανάλυσης. Κάθε ιδιαίτερο κοινωνικό φαινόμενο, όπως η θρησκεία, τοποθετείται στο συνολικό πλαίσιο μιας ανάλυσης που εκχωρεί την προτεραιότητα στον οικονομικό παράγοντα και τη θέση των ατόμων στις σχέσεις παραγωγής. Σύμφωνα με το σχήμα αυτό, η κοινωνία αποτελείται από μια βάση, δηλαδή την υποδομή που περιλαμβάνει την υλική παραγωγή, και από τα θεσμικά και ιδεολογικά εποικοδομήματα, τα οποία απολαμβάνουν ελάχιστη αυτονομία σε σχέση με την οικονομική υποδομή. Η τελευταία συνιστά καθοριστικό παράγοντα αφού τα άλλα επίπεδα, δηλαδή οι θεσμοί (πολιτικοί, νομικοί, εκπαιδευτικοί, θρησκευτικοί...) και οι ιδεολογίες (θεωρίες, αντιλήψεις, αναπαραστάσεις) εξαρτώνται από αυτή τη βάση. Η αντίληψη αυτή βλέπει την κοινωνία ως οικοδόμημα που αποτελείται από διάφορα επίπεδα και στηρίζεται σε θεμέλια που απαρτίζει η οικονομική βάση. Ό,τι στηρίζεται σε αυτά τα θεμέλια, δηλαδή τα θεσμικά και ιδεολογικά εποικοδομήματα (ο γερμανικός όρος *Überbau* που χρησιμοποιείται εδώ είναι ιδιαίτερα χαρακτηριστικός, αφού εκφράζει ακριβώς την ιδέα τού να έχει κατασκευασθεί κάτι επάνω σε κάτι άλλο) επενεργούν με τη σειρά τους στην υποδομή –όπως το βεβαιώνει ο Ένγκελς στο προαναφερόμενο κείμενο– σε τελική ανάλυση όμως οι παραγωγικές δυνάμεις και οι σχέσεις παραγωγής είναι οι καθοριστικές. Εφεξής, σε αυτό το σχήμα τα πολιτικά συστήματα και οι συμβολικοί κόσμοι αποτελούν μάλλον καθοριζόμενες παρά καθοριστικές αρχές. Αν, σε άλλες εποχές, η θρησκεία ή η πολιτική μπόρεσαν να παίξουν καθοριστικό ρόλο, αυτό εξηγείται από τις οικονομικές συνθήκες. Έτσι ο

Μαρξ, στο *Κεφάλαιο*, υποστηρίζει για το Μεσαίωνα και την Αρχαιότητα: «Αντιθέτως οι οικονομικές συνθήκες της εποχής εξηγούν γιατί στη μία περίπτωση ο καθολικισμός και στην άλλη η πολιτική έπαιζαν τον κυρίαρχο ρόλο» (*Οεινρες*, τόμ. I, 617). Κι όπως θεωρούμε ότι έχουμε ήδη δείξει¹⁶, δημιουργώντας έναν γενικό νόμο κοινωνικής δόμησης, αυτό το σχήμα ανάλυσης συσκοτίζει την ιστορική διαδικασία που κατέστησε την οικονομία στις δυτικές κοινωνίες τόσο καθοριστική αρχή της κοινωνικής ζωής. Αντί να προβάλλει κανείς στο παρελθόν και σε άλλους πολιτισμούς την οικονομία ως τελικό καθοριστικό στοιχείο, πρέπει να μελετήσει τη σχέση με το οικονομικό στοιχείο καθαντό, όπως εμφανίζεται σε κάθε κοινωνία και σε κάθε εποχή. Κάτι τέτοιο δεν σημαίνει ότι παραγνωρίζουμε το γεγονός πως πάντα υπάρχουν, σε κάθε κοινωνική δραστηριότητα, καθοριστικά οικονομικά στοιχεία. Επίσης όταν προσεγγίζει κανείς τα πολιτιστικά φαινόμενα ως ιδεολογικά εποικοδομήματα αποκρύπτει το ιστορικό γεγονός τού υπερδομικού γίνεσθαι ορισμένων πολιτιστικών αναφορών¹⁷. Με άλλα λόγια, πρέπει να αναλύσει κανείς τον τρόπο με τον οποίο, σε μια δεδομένη κοινωνία μιας δεδομένης εποχής, αρθρώνονται τα οικονομικά, δημογραφικά, πολιτικά, πολιτιστικά, θρησκευτικά δεδομένα... Όπως πολύ σωστά γράφει ο Michel de Certeau, «σε μια κοινωνία τα συλλογικά σύμβολα και οι «ιδέες» δεν αποτελούν τόσο την αιτία όσο την αντανάκλαση των αλλαγών», οι μεταβολές «αφορούν ταυτόχρονα τις δομές και τα «πι-

---

16. Jean-Paul Willaime, «L'opposition des infrastructures et des superstructures: une critique» *Cahiers internationaux de sociologie*, τόμ. LXI, Ιούλιος-Δεκέμβριος 1976, σ. 309-327.

17. Jean-Paul Willaime, «La relegation superstructurelle des références culturelles. Essai sur le champ religieux dans les sociétés capitalistes postindustrielles», *Social Compass*, XXIV, 1977, σ. 323-338.

στεύω» μιας κοινωνίας»¹⁸. «Η ίδια κίνηση είναι που οργανώνει την κοινωνία και τις ιδέες που κυκλοφορούν μέσα της. Κατανέμεται σε τομείς δραστηριότητας (οικονομικής, κοινωνικής, επιστημονικής, κ.λπ.) που παρουσιάζουν μεταξύ τους επικαλυπτόμενες αλλά διαφοροποιημένες λειτουργίες, από τις οποίες καμία δεν αποτελεί την πραγματικότητα ή την αιτία των άλλων. Έτσι τα κοινωνικοοικονομικά συστήματα και τα συμβολικά συστήματα συνδυάζονται χωρίς να ταυτίζονται ή να διαβαθμίζονται μεταξύ τους»¹⁹.

Παραμένοντας στο πλαίσιο ανάλυσης του σχήματος υποδομή/εποικοδόμημα οι Μαρξ και Ένγκελς αποκαλύπτουν κάποιες ομοιότητες ανάμεσα στον καπιταλισμό και το χριστιανισμό, ιδιαίτερα με την προτεσταντική του μορφή. Η καπιταλιστική κοινωνία «βρίσκει στο χριστιανισμό, ο οποίος καλλιεργεί την αφηρημένη αντίληψη του ανθρώπου, και κυρίως στις τυποποιήσεις του αστισμού, προτεσταντισμού, ντεϊσμού, κ.λπ. το πλέον αρμόζον θρησκευτικό συμπλήρωμα» (ό.π. 613-614). Ας σημειωθεί ότι ο Μαρξ, πολύ νωρίτερα από τον Βέμπερ, συσχετίζει τον καπιταλισμό με τον προτεσταντισμό, τον οποίο θεωρεί «αστική θρησκεία» (ό.π. 1117), αλλά δεν αναπτύσσει συστηματικά την ουσία αυτής της προσέγγισης. Κατ' αυτόν «η καπιταλιστική περίοδος ξεκινάει το 16ο αιώνα» (ό.π. 1170). Η προτεσταντική Μεταρρύθμιση και η καταλήστευση της εκκλησιαστικής περιουσίας που αυτή επέφερε έδωσαν κατ' αυτόν τον τρόπο στην Αγγλία μια νέα ώθηση «στη βίαιη απαλλοτρίωση του λαού το 16ο αιώνα» (σ. 1176), αφού ο προτεσταντισμός έπαιξε, «μετατρέποντας σχεδόν όλες τις αργίες σε εργάσιμες μέρες, σημαντικό ρόλο στη γένεση του κεφαλαίου» (*Το Κεφάλαιο*,

---

18. Michel de Certeau, *L'écriture de l'histoire*, Paris, Gallimard, 1975, σ. 153.

19. Ό.π., σ. 70.

σ. 1170). Όσο για τον Ένγκελς, περιγράφοντας τα διάφορα στάδια του αγώνα της αστικής τάξης ενάντια στη φεουδαρχία και σημειώνοντας εν συνεχεία ότι ο λουθηρανισμός υπήρξε «ακριβώς η θρησκεία που είχε ανάγκη η απόλυτη μοναρχία», βλέπει άμεση σύνδεση του καλβινισμού με τον καπιταλισμό: «το καλβινιστικό δόγμα ανταποκρινόταν στις ανάγκες των πιο προχωρημένων τμημάτων της αστικής τάξης. Το δόγμα του απόλυτου προορισμού υπήρξε η θρησκευτική έκφραση του γεγονότος ότι στον ανταγωνιστικό εμπορικό κόσμο η επιτυχία και η αποτυχία δεν εξαρτώνται ούτε από τη δραστηριότητα ούτε από την ικανότητα του ανθρώπου, αλλά από συνθήκες ανεξάρτητες του ελέγχου του»²⁰.

Ωστόσο είναι διαφορετικό το να διαβλέπει κανείς συγγένεια ανάμεσα στη θρησκευτική έκφραση και τα πολιτικά και οικονομικά συμφέροντα από το να υποβιβάζει τη θρησκεία σε ένα προσωπείο που, με τρόπο κρυφό, εκφράζει αυτά τα συμφέροντα. Ένας μαρξιστής φιλόσοφος όπως ο Ernst Bloch (1885-1977), ο οποίος, μεταξύ άλλων, μελέτησε τη φυσιογνωμία του Thomas Münzer –από τους εκπροσώπους της ριζοσπαστικής μεταρρύθμισης του 16ου αιώνα– ως «θεολόγο της επανάστασης»²¹, αναπτύσσει μια πολύ πιο λεπτή προσέγγιση επιμένοντας στη σημασία των «πνευματικών δομών» την οποία θεωρεί οικουμενική: «Μπορεί οι οικονομικές επιθυμίες να είναι σίγουρα οι πλέον πραγματικές και οι πλέον σταθερές, δεν είναι όμως ούτε οι μόνες ούτε, μακροπρόθεσμα, οι πιο ισχυρές. Ούτε είναι αυτές που κινητοποιούν με ιδιαίτερο τρόπο την ανθρώπινη ψυχή, κυρίως

20. Friedrich Engels, «Le matérialisme historique», Karl Marx / Friedrich Engels, *Études philosophiques* (νέα αναθεωρημένη και εμπλουτισμένη έκδοση), Paris, Éditions Sociales, 1968, σ. 125.

21. Ernst Bloch, *Thomas Münzer. Théologien de la révolution* (1921), μετάφραση Maurice de Gandillac, Paris, UGE, «10/18», 1975.

σε περιόδους που κυριαρχεί η θρησκευτική συγκίνηση», γράφει ο Μπλοχ. Συνεχίζει δε σημειώνοντας ότι: «σε αντίθεση με τα οικονομικά γεγονότα ή παράλληλα με αυτά, βλέπουμε πάντα να δραστηριοποιούνται εκούσια ελεύθερες βουλήσεις αλλά και πνευματικές δομές απόλυτα οικουμενικής σημασίας, την ύπαρξη των οποίων, τουλάχιστον κοινωνιολογικά, δεν μπορούμε να αρνηθούμε»²².

Η ανάλυση της θρησκείας στο πλαίσιο μιας προβληματικής των κοινωνικών τάξεων

Ο Μαρξ θεωρεί ότι ο χώρος που δομείται η οικονομική δραστηριότητα είναι η μήτρα των κοινωνικών σχέσεων. Διαπιστώνει έναν ουσιώδη ανταγωνισμό ανάμεσα σε δύο τάξεις οι οποίες καθορίζονται από τη θέση που κατέχουν στις σχέσεις παραγωγής, την αστική που χαρακτηρίζεται από την ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής και το προλεταριάτο που χαρακτηρίζεται από το γεγονός ότι έχει μόνο τη δύναμη της εργασίας του να πουλήσει. Ανάμεσα στις δύο αυτές τάξεις οι Μαρξ και Ένγκελς εντοπίζουν μια διαδικασία εκμετάλλευσης: ο προλετάριος χρησιμοποιείται από τον καπιταλιστή ως εμπόρευμα που έχει την εκπληκτική ιδιότητα να παράγει υπεραξία. Η μαρξιστική θεωρία της εκμετάλλευσης είναι μια θεωρία συγκρούσεων ανάμεσα σε μισθωτούς και κεφαλαιοκράτες για την οικειοποίηση της υπεραξίας. Αν η μαρξιστική προσέγγιση επικεντρώνεται στο συγκρουσιακό διπολισμό των δύο τάξεων, ο ίδιος ο Μαρξ, σε ορισμένα κείμενά του, παραδέχεται ότι υπάρχουν περισσότερες από δύο τάξεις. Πράγματι όταν υιοθετεί μια οπτική περισσότερο περιγραφική και στατική, οι τάξεις παρουσιάζονται πιο πολ-

---

22. Ό.π., σ. 79-80.

λής· δεν διαφεύγουν της προσοχής του η αγροτική τάξη, η μικροαστική, η φεουδαρχική αριστοκρατία, το υποπρολεταριάτο κ.λπ. Σε γενικές γραμμές, ανάλογα με το αν επικεντρώνεται κανείς στην υποκειμενικότητα ή την αντικειμενικότητα των κοινωνικών τάξεων, η προσέγγιση εμφανίζεται διαφορετική. Άλλωστε πώς μπορεί να μιλήσει κανείς για κοινωνική τάξη χωρίς να υπάρχει η ελάχιστη ταξική συνείδηση; Πρόκειται για το περίφημο πρόβλημα της ταξικής συνείδησης. Σε αυτό το πεδίο, όπως και σε άλλα, είναι δύσκολο να προσπεράσουμε την εικόνα που οι ίδιοι οι δρώντες έχουν για τους εαυτούς τους, ώστε να μελετήσουμε τον τρόπο που οι μεν αναφέρονται στους δε. Εξάλλου το ταξικό ον, το να ανήκει κανείς σε μια δεδομένη τάξη, προσδιορίζει άραγε με τρόπο απόλυτο και μονόπλευρο τις αναπαραστάσεις; Σαφώς όχι. Όπως ο Ζαν-Πωλ Σαρτρ υπογράμμισε για το συγγραφέα Πωλ Βαλερύ, ακόμη και αν δεχθούμε ότι η κοινωνία καθορίζει σημαντικά το λογοτεχνικό έργο, αυτό δεν περιορίζεται σε έναν τέτοιο προσδιορισμό: «Ο Πωλ Βαλερύ είναι μικροαστός συγγραφέας, αλλά κάθε μικροαστός συγγραφέας δεν είναι ο Πωλ Βαλερύ».

Ο τρόπος με τον οποίο οι Μαρξ και Ένγκελς θέτουν το πρόβλημα των κοινωνικών τάξεων διασταυρώνεται με εκείνο της κυριαρχίας. «Οι σκέψεις της κυρίαρχης τάξης, σε κάθε εποχή, είναι ταυτόχρονα οι κυρίαρχες σκέψεις», γράφουν στη *Γερμανική Ιδεολογία*. Με άλλα λόγια, η τάξη που κυριαρχεί υλικά σε μια συγκεκριμένη κοινωνία είναι επίσης η κυρίαρχη δύναμη σε ιδεολογικό επίπεδο. Η κυρίαρχη τάξη πιστεύει σοβαρά ότι αντιπροσωπεύει τα συμφέροντα ολόκληρης της κοινωνίας και ότι οι ιδέες της, νομικές, φιλοσοφικές, ηθικές, κλπ., είναι η έκφραση μιας αιώνιας, απόλυτης αλήθειας.

Η σημασία που έδωσε ο Ένγκελς στη διάκριση της κοινωνίας σε τάξεις τον οδήγησε να δείξει μεγάλη προσοχή

στις κοινωνικές διαφοροποιήσεις των θρησκειών, ιδιαίτερα του χριστιανισμού. Τούτο φαίνεται κυρίως στην έρευνα του για τον *Πόλεμο των χωρικών* (1850) όπου, αναλύοντας αυτή την κοινωνικοθρησκευτική σύγκρουση του 16ου αιώνα, διακρίνει ένα στρατόπεδο «καθολικό ή αντιδραστικό», ένα στρατόπεδο λουθηρανικό «αστικομεταρρυθμιστικό» και ένα στρατόπεδο «επαναστατικό», το οποίο εκπροσωπεί ο Τόμας Μύντσερ. Καταδεικνύει τόσο τις αλληλεπιδράσεις μεταξύ θρησκευτικών αντιθέσεων και ταξικών ανταγωνισμών όσο και τη διάσταση διαμαρτυρίας των θρησκευτικών πεποιθήσεων του Μύντσερ, ο οποίος επιθυμούσε να κάνει επαναστατικές τόσο τη θρησκεία όσο και την κοινωνία. Ωστόσο ο Ένγκελς δεν μπορεί να αποφύγει στην ανάλυσή του ένα ερμηνευτικό σχήμα σύμφωνα με το οποίο οι θρησκευτικοί αγώνες δεν είναι τίποτε περισσότερο από μεταμφιεσμένοι ταξικοί αγώνες: «Ακόμη και ό,τι αποκαλούμε θρησκευτικούς πολέμους του 16ου αιώνα δεν ήταν παρά για έντονα ταξικά συμφέροντα, όπως ακριβώς και οι εσωτερικές συγκρούσεις που συνέβησαν αργότερα στην Αγγλία και τη Γαλλία. Αν, την εποχή εκείνη, οι ταξικοί αγώνες είχαν θρησκευτικό χαρακτήρα, αν τα συμφέροντα, οι ανάγκες, οι διεκδικήσεις των διαφόρων τάξεων κρυβόταν κάτω από το προσωπίδιο της θρησκείας, αυτό δεν αλλάζει σε τίποτε την κατάσταση και εξηγείται εύκολα από τις συνθήκες της εποχής» (SR, 99). Είναι σίγουρο ότι στον κόσμο του 16ου αιώνα οι επικαλύψεις του πολιτικού με το θρησκευτικό στοιχείο ήταν τόσο έντονες ώστε οι κοινωνικές και πολιτικές επαναστάσεις έτειναν ουσιαστικά να εκφράζονται με τη μορφή «θεολογικών αιρέσεων». Όμως πώς μπορούμε να ανάγουμε τους θρησκευτικούς αυτούς αγώνες του 16ου αιώνα σε ταξικά συμφέροντα; Στο σημείο αυτό φαίνεται πόσο βραδύνει, στην ανάλυση του θρησκευτικού στοιχείου, η αντίληψη που αρνείται σ' αυτό το τελευταίο κάθε αυτονομία. Από κοι-

ωνιολογική άποψη, οφείλουμε ευγνωμοσύνη στον Ένγκελς γιατί υπογράμμισε το γεγονός ότι οι κοινωνικοί ανταγωνισμοί διέπουν τον κόσμο των θρησκειών και ότι οι ίδιες οι εκφάνσεις της θρησκείας διαφοροποιούνται ανάλογα με τον κοινωνικό χώρο. Μπορούμε να πούμε ότι ο Ένγκελς προηγήθηκε των πρώτων εργασιών της θρησκευτικής κοινωνιολογίας, δείχνοντας ότι οι θρησκείες δεν ξεφεύγουν από τους κοινωνικούς προσδιορισμούς. Άλλωστε η οικουμενική και ομοιογενοποιητική αναφορά της θρησκείας –όπως το ότι «είμαστε όλοι αδέρφια» παρά τις διαφορές μας– δεν πρέπει να αποκρύπτει τις βαθιές διαφορές που εκφράζονται ανάλογα με το κοινωνικό περιβάλλον. Έτσι οι πρώτες εργασίες της κοινωνιολογίας του καθολικισμού επέμεναν όχι μόνο στο ιστορικό βάρος μιας θρησκευτικής γεωγραφίας που αναδεικνυε τη σημασία των τοπικών και περιφερειακών πολιτισμών αλλά επίσης και στις διαφορετικές προσεγγίσεις του χριστιανισμού ανάλογα με τα κοινωνικά περιβάλλοντα: έτσι ο Emile Pin στη μελέτη του *Pratique religieuse et classes sociales* (Θρησκευτική συμπεριφορά και κοινωνικές τάξεις), που δημοσιεύτηκε το 1956,²³ έκανε τη διάκριση μεταξύ αστικού χριστιανισμού, λαϊκού χριστιανισμού και χριστιανισμού των μεσαίων τάξεων. Η αναφορά σε έναν γενικό θρησκευτικό συμβολισμό δεν καταργεί τις κοινωνικές ρίζες των πιστών, αν και η θρησκεία, όπως κάθε ιδανικό, μπορεί να τον αμβλύνει. Σε κάθε περίπτωση, είναι ζήτημα της κοινωνιολογίας της θρησκείας να δείξει σε ποιο σημείο διαφοροποιούνται ουσιαστικά οι διάφοροι θρησκευτικοί κόσμοι, ανάλογα με την κοινωνική καταγωγή των ατόμων. Ο Μαξ Βέμπερ, παρότι αποφεύγει να εμπλακεί στην προβληματική της πάλης των τάξεων, δίνει εξαιρετική σημασία στη διαφο-

---

23. Emile Pin, *Pratique religieuse et classes sociales dans une paroisse urbaine Saint-Pothin à Lyon*, Paris, Spes, 1956.

ροποίηση των προσδοκιών και των θρησκευτικών αναπαραστάσεων ανάλογα με τα κοινωνικά περιβάλλοντα (βλ. επόμενο κεφάλαιο).

Σε ένα βαθμό ο Ένγκελς γοητεύθηκε από τους συσχετισμούς που μπορούσαν να γίνουν μεταξύ πρώιμου χριστιανισμού και εργατικού κινήματος. Στο έργο του *Contribution à l'histoire du christianisme primitif* (Συνεισφορά στην ιστορία του πρώιμου χριστιανισμού), που δημοσιεύτηκε το 1894-95, γράφει τα εξής: όπως το σύγχρονο εργατικό κίνημα «ο χριστιανισμός ξεκίνησε σαν κίνημα των καταπιεσμένων· στην αρχή εμφανίστηκε ως θρησκεία των σκλάβων και των απελευθέρων, των φτωχών και των ανθρώπων που δεν είχαν δικαιώματα, των λαών που ήταν υποτελείς ή αποκομμένοι από τη Ρώμη. Και οι δύο, τόσο ο χριστιανισμός όσο και το σοσιαλιστικό εργατικό κίνημα, διακηρύττουν την επερχόμενη απαλλαγή από τα δεσμά της δουλείας και της αθλιότητας· ο χριστιανισμός εναποθέτει αυτή την απελευθέρωση στο επέκεινα, στη μετά θάνατον ζωή, στον ουρανό· ο σοσιαλισμός την τοποθετεί στον παρόντα κόσμο, στο μετασχηματισμό της κοινωνίας. Και οι δύο καταδιώχθηκαν και χτυπήθηκαν (...) Και παρ' όλες τις διώξεις, οι οποίες μάλιστα τους ευνόησαν, και οι δύο ανοίγουν νικηφόρα, μαχητικά το δρόμο τους» (SR, 310). Ο χριστιανισμός και ο σοσιαλισμός είναι μαζικά κινήματα τα οποία, στο ξεκίνημά τους, διαχωρίστηκαν σε «αναρίθμητες αιρέσεις». Μάλιστα ο Ένγκελς παραθέτει τα λόγια του Ernest Renan αντιστρέφοντας τη σύγκριση: «Αν θέλετε να πάρετε μια ιδέα για τις πρώτες χριστιανικές κοινότητες, κοιτάξτε ένα τοπικό τμήμα της Διεθνούς Ένωσης Εργατών.»

Ο Ένγκελς προωθεί μια υλιστική εξήγηση για την εξαπλώση του χριστιανισμού ως οικουμενικής θρησκείας: διεκδικώντας την ιδέα μιας μοναδικής θυσίας που εξιλεώνει μια για πάντα τα αμαρτήματα όλων των ανθρώπων κάθε επο-

χής, «απαλλάχθηκε από τελετουργίες που έθεται εμπόδια ή απαγόρευαν τη συναλλαγή μεταξύ ανθρώπων διαφορετικής πίστης» (SR, 321-322). Παρά ταύτα, το 1895, ο Ένγκελς θα χρησιμοποιήσει το παράδειγμα του χριστιανισμού όταν, αντιμέτωπος με τις αποτυχίες και τις δυσκολίες του εργατικού κινήματος, θα αναζητήσει ένα στήριγμα που να βεβαιώνει την αναπότρεπτη νίκη αυτού του κινήματος. Αναφέρεται στους χριστιανούς των πρώτων αιώνων ως ένα «επικίνδυνο ανατρεπτικό κόμμα» που «υπονόμευε τη θρησκεία και τα θεμέλια του κράτους» και το οποίο, ούτε λίγο ούτε πολύ, κατέληξε μερικά χρόνια αργότερα κρατική θρησκεία (βλ. Οευνγες, τόμ. IV, 1139). Η φιλοσοφική και πολιτική κριτική που ο Ένγκελς άσκησε στο χριστιανισμό δεν τον εμπόδισε να γοητευθεί από το ιστορικό και κοινωνικό πεπρωμένο της θρησκείας αυτής.

Συμβολή και όρια της μαρξιστικής ανάλυσης για την κοινωνιολογία της θρησκείας

Από τη μαρξιστική ανάλυση θα συγκρατήσουμε μια μεθοδολογική, μια θεματική και μια πολιτική αναφορά: α) Μια μεθοδολογική αναφορά η οποία σταθερά φροντίζει να αναδεικνύει την αλληλεπίδραση των διαφόρων τομέων της κοινωνίας, δηλαδή την ανάγκη της σφαιρικότητας. Επιδιώκει δηλαδή να εντάξει κάθε κοινωνικό γεγονός, ιδιαίτερα ό,τι αφορά τον κόσμο των αναπαραστάσεων και των ιδεών, σε ένα σύνολο που εμπεριέχει όλες τις διαστάσεις του κοινωνικού (την οικονομική, την πολιτική, τις κοινωνικές ρήξεις και τις αντιθέσεις που γεννούν). β) Μια θεματική αναφορά, η οποία επικεντρώνεται στα κοινωνικά περιβάλλοντα (στις κοινωνικές τάξεις, κατά τη μαρξιστική ορολογία) και τις συγκρούσεις που τα διέπουν. Μια αναφορά που μας υπενθυμί-

ζει ότι, εάν η «πραγματικότητα του κοινωνικού κόσμου είναι πρόκληση σε αγώνες» (Pierre Bourdieu), μπορούμε επίσης να πούμε ότι η αλήθεια κάθε θρησκείας είναι πρόκληση για αγώνες· αφού είναι αλήθεια ότι κάθε θρησκευτική έκφραση, ως ζωντανή παράδοση την οποία φέρουν άνδρες και γυναίκες με κοινωνικές ρίζες, συνεχώς επανακαθορίζεται με τρόπο συγκρουσιακό, σε κοινωνικοπολιτιστικά πλαίσια που αλλάζουν. γ) Μια πολιτική αναφορά που επικεντρώνεται στα συστήματα κυριαρχίας και στις νομιμοποιήσεις της εξουσίας, μια αναφορά που παραδόξως μας αποκαλύπτει τη σημασία των συμβολικών παρεμβάσεων στην κοινωνική δράση, είτε αυτές νομιμοποιούν την κυριαρχία είτε θρέφουν τη διαμαρτυρία που την αμφισβητεί.

Οι Μαρξ και Ένγκελς δεν έδωσαν αρκετή σημασία στις διαστάσεις διαμαρτυρίας που έχει η θρησκεία, αν και τις επισήμαναν στις ιστορικές τους αναλύσεις. Παρασυρόμενοι από τις φιλοσοφικές τους πεποιθήσεις, προέβλεψαν λανθασμένα το τέλος της θρησκείας. Όπως επισημαίνει η μαρξίστρια φιλόσοφος Michèle Bertrand, «οι Μαρξ και Ένγκελς έκαναν λάθος όσον αφορά στη μετέπειτα εξέλιξη του χριστιανισμού. Παραγνώρισαν –και πρέπει να αναγνωρίσουμε ότι ο χριστιανισμός του 19ου αιώνα έδινε τη δυνατότητα ενός τέτοιου λάθους– την ικανότητά του να εκφράσει τους πόθους των καταπιεσμένων και των φτωχών»²⁴. Η ίδια γράφει ακόμη ότι «οι Μαρξ και Ένγκελς υποτίμησαν την ικανότητά του να επανερμηνεύει έναν κόσμο που άλλαζε», ενώ ομολογεί ότι «το τέλος του θρησκευτικού συναισθήματος, της σχέσης της θρησκείας με τον κόσμο, είναι πολύ περισσότερο προβληματικό» κι ότι «στο μέτρο που τα θεμέλια του θρησκευτικού συναισθήματος δεν βρίσκονται αποκλειστι-

---

24. Michèle Bertrand, *Le statut de la religion chez Marx et Engels*, Paris, Éditions Sociales, 1979, σ. 34.

κά στην κοινωνική τους προέλευση η υπόθεση της μονιμότητας της θρησκείας (ως μορφή συνείδησης) δεν πρέπει να αποκλείεται»²⁵.

Η μαρξιστική ουτοπία διαφέρει από τις άλλες ουτοπίες του 19ου αιώνα όχι μόνο ως προς το εύρος και την έκταση της αλλά και ως προς τη φιλοδοξία και την επιστημονική της έκφραση. Υποστήριξε ότι οι αντιφάσεις του καπιταλισμού υποχρεωτικά θα επιδεινώνονταν σε τέτοιο σημείο ώστε η επανάσταση θα ήταν αναπόφευκτη, και μαζί με αυτήν η νίκη του κομμουνισμού και η εγκαθίδρυση της αταξικής κοινωνίας. Για το εργατικό κίνημα, μια τέτοια ουτοπία που έλεγε ότι ο αγώνας του συμβαδίζει με την πορεία της ιστορίας και ότι η νίκη του είναι εγγεγραμμένη στην ίδια τη λογική του συστήματος δεν μπορούσε παρά να αντιπροσωπεύει θαυμάσιο στήριγμα. Η ίδια η επίδραση του μαρξισμού ως ιδεολογίας εξηγείται από αυτό τον διπλό χαρακτήρα, επιστημονικό και ουτοπικό. Είναι δε μια ακόμη ειρωνεία της ιστορίας να διαπιστώνει κανείς ότι, εξαιτίας ακριβώς της προφητικής και μεσσιανικής της όψης, η ιδεολογία που κατήγγειλε τη θρησκεία ως «όπιο του λαού» επέδρασε τόσο στην ανθρώπινη ιστορία, προς το καλύτερο και προς το χειρότερο.

Βιβλιογραφία

Έργα των Μαρξ και Ένγκελς

Karl Marx / Friedrich Engels, *Sur la religion*, επιλεγμένα κείμενα - μετάφραση - σχόλια G. Badia / P. Bange / E. Bottigelli, Paris, Éditions Sociales, 1968.

---

25. Ό.π., σ. 184.

Karl Marx, *À propos de la question juive (Zur judenfrage)*, δόγλωσση έκδοση με εισαγωγή του François Châtelet, μετάφραση Marianna Simon, Paris, Aubier Montaigne, 1971.

Karl Marx, *Oeuvres*, Bibliothèque de «La Pléiade»: τόμ. I: Économie I, 1963; τόμ. III: Philosophie; τόμ. IV: Politique I, 1994, Paris, Gallimard.

Έργα για τον Μαρξ και τον Ένγκελς

Ernst Bloch, *Thomas Münzer, Théologien de la révolution* (1921) Paris, «10/18», 1964.

Michèle Bertrand, *Le statut de la religion chez Marx et Engels*, Paris, Éditions Sociales, 1979.

Jean-Yves Calvez, *La pensée de Karl Marx* (7η έκδοση, αναθεωρημένη) Paris, Seuil, 1956.

Henri Desroche, *Marxisme et religions*, Paris, PUF, 1962.

Henri Desroche, *Socialismes et sociologie religieuse*, Paris, Éd. Cujas, 1965.

Nguyen Ngoc Vu, *Idéologie et religion d'après Karl Marx et F. Engels*, Paris, Aubier Montaigne, 1975.

Charles Wackenheim, *La faillite de la religion d'après Karl Marx*, Paris, PUF, 1963.

Μεταφρασμένα έργα των Μαρξ και Ένγκελς στα ελληνικά

Karl Marx / Friedrich Engels, *Συμβολή στην κριτική της φιλοσοφίας του Χέγκελ*, επιμ. Κ. Μετρινού, μετάφραση Γιάννη Ν. Βιστάκη, Αναγνωστίδη, Αθήνα χ.χ.

Karl Marx / Friedrich Engels, *Η Αγία οικογένεια ή Κριτική της κριτικής*, μετάφραση Σ. Καμπουρίδη, Αναγνωστίδης, Αθήνα 1978.

Karl Marx / Friedrich Engels, *Το μανιφέστο του κομμουνιστικού κόμματος*, μετάφραση Γιώργου Κόττη, Θεμέλιο, Αθήνα 1999.

Karl Marx, *Το Κεφάλαιο: κριτική της πολιτικής οικονομίας*, μετάφραση Γιάννη Σκουριώτη, Αναξίμανδρος, Αθήνα, τόμ. 1 & 3, 1954, τόμ. 2, 1957.

Karl Marx, *Οικονομικά και φιλοσοφικά χειρόγραφα*, εισαγωγή

- Λούτσιο Κολλέτι, μετάφραση Μπάμπη Γραμμένου, Γλάρος, Αθήνα 1975.
- Karl Marx, *Κριτική στην εγγελιανή φιλοσοφία του Κράτους και του Δικαίου*, μετάφραση Μπάμπη Λυκούδη, Παπαζήσης, Αθήνα 1978.
- Karl Marx, *Το εβραϊκό ζήτημα*, μετάφραση εισαγωγής Μυρσίνης Ζοριπά, μετάφραση Γιάννη Κρητικού, Οδυσσεάς, Αθήνα 1978.
- Karl Marx, *Η αθλιότητα της φιλοσοφίας*, μετάφραση Γεωργίας Δελγιάννη-Αναστασιάδη, Αναγνωσιτίδης, Αθήνα χ.χ.
- Karl Marx, *Μισθωτή εργασία και κεφάλαιο*, εισαγωγή - σημειώσεις - μετάφραση Βιντσέντσο Βιτέλλο, Θεμέλιο, Αθήνα 1982.
- Karl Marx, *Προκαπιταλιστικοί οικονομικοί σχηματισμοί*, εισαγωγή Ε. J. Hobsbawm, μετάφραση Θ. Καλοπίση, Κάλβος, Αθήνα 1983.
- Karl Marx, *Μισθός, τιμή, κέρδος*, εισαγωγή - σημειώσεις Βιντσέντσο Βιτέλλο, μετάφραση Αντόνιο Σολάρο, Θεμέλιο, Αθήνα 1984.
- Karl Marx, *Η 18η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη*, Θεμέλιο, Αθήνα 1986.
- Karl Marx, *Για το κράτος*, επιμέλεια Γιάννη Μηλιού, μετάφραση Τάσου Κυπριανίδη, Εξάντας, Αθήνα 1989.
- Karl Marx, *Γερμανική ιδεολογία*, τόμ. Α' & Β', μετάφραση Κώστας Φιλίνης, Gutenberg, Αθήνα 1997.
- Karl Marx, *Βασικές γραμμές της κριτικής της πολιτικής οικονομίας*, 3 τόμ., πρόλογος - μετάφραση - σημειώσεις Διονύση Διβάρη, Στοχαστής, Αθήνα 1989-1992.
- Karl Marx, *Για τη Γαλλική Επανάσταση*, επιμέλεια - επιλογή κειμένων Γιάννη Μηλιού, μετάφραση Χριστίνας Γιαννούλη / Δημήτρη Δημούλη, Εξάντας, Αθήνα 1990.
- Karl Marx, *Εμπόρευμα και χρήμα*, μετάφραση - εισαγωγή - σχόλια Γιώργου Σταμάτη, Κριτική 1991.
- Karl Marx, *Τρία κείμενα για τη θεωρία της αξίας*, μετάφραση Κώστα Σιδηρόπουλου / Γιώργου Σταμάτη, Κριτική 1998.
- Karl Marx, *Ο εμφύλιος πόλεμος στη Γαλλία*, εισαγωγή Φρ. Ένγκελς, μετάφραση Επιτροπή Ελλήνων του εξωτερικού, επιλογή - σχόλια Λουκά Αξελού, Στοχαστής, Αθήνα 2001.